

УДК 130.2:172.3(09)

Толерантність як чеснота справедливості.

Ситніченко Л.А., канд.філос.наук., с.н.с., Інститут філософії імені
Г.С.Сковороди НАН України

В статті досліджується поняття толерантності в контексті проблеми справедливості та суперечки лібералізму та комунітаризму. Послідовно визначається місце розуміння толерантності в сучасній соціальній та політичній філософії. Для цього автор аналізує зв'язок та відмінність використання поняття толерантності в теорії справедливості О.Гьофе, А.Гонета, Дж.Ролза, Е. Тугендгата та Р.Форста.

Ключові слова: толерантність, лібералізм, комунітаризм, соціальна справедливість, конфлікт, людська гідність, рівність

Осмислення взаємин справедливості та толерантності є наріжним каменем для творчості багатьох сучасних філософів, зокрема в їх роздумах про співвідношення універсальних та особливих вимірів людського буття. Особливе місце в цьому проблемному полі належить Дж.Ролзу, який вже в «Теорії справедливості» розмірковував над умовами можливості розбудови справедливого та стабільного суспільства вільних та рівних громадян з розмаїтими релігійними, філософськими та політичними поглядами. А завдяки творчості таки відомих мислителів як Ю.Габермас, А.Гонет, О.Гьофе, П.Рікер, Е. Тугендгат та Р.Форст толерантність постає не лише як особлива чеснота справедливості, але й як одне із важливих, актуальних понять сучасної соціальної та політичної філософії. Проте подальшого всебічного розгляду потребують філософсько-антропологічні засади толерантності, її зв'язок з проблемами рівності та визнання, що й стане **предметом** даної статті, який має як теоретичний, так і практичний, конкретно-історичний сенс: завжди, коли йдеться (особливо в політичному контексті) про відсутність толерантності, то йдеться про несправедливе суспільство. А вихід за межі цієї несправедливості потребує щонайменше усвідомлення значущості, для виправдання своїх вчинків та вчинків інших людей, їх мирного співіснування, життя і свободи, а також поваги до моральної автономії особистості та її поглядів, навіть якщо вони видаються нам несумісними з нашими уявленнями та переконаннями. За вдалим висловом О.Гьофе, «йдеться не про просту інтелектуальну цікавість до іншого, а й про готовність зжитися з чужою власністю, поглядами та способом

життя» [1, 65], бо толерантність – це складний процес визнання права на життя та волі до самоствердження як іншого, так і власного буття.

Як слушно вважає Р.Форст основні концепції толерантності умовно можна поділити на дві групи – на толерантність співіснування та толерантність поваги. Першій властива відсутність взаємності, адже одна сторона мусить терпіти іншу, пануючу, через притаманну останній силу та владу. Але толерантність, як буде означено нижче, мусить вести до визнання, адже лише терпіти – це, скоріше, ображати. В концепції співіснування йдеться про взаємини однаково сильних, конкуруючих між собою індивідів чи груп. Таким чином, концепція толерантності як поваги принципово відрізняється від толерантності співіснування і є, на противагу останній, «морально вкоріненою формою взаємної поваги окремих індивідів чи груп» [2, 127], згідно з якою учасники процесу толерантності визнають один одного в якості автономних особистостей, незважаючи на відмінність їх етичних переконань та культурних контекстів. Йдеться, на думку і Дж.Ролза [3, 63-72], і Р.Форста, про взаємне визнання за суб'єктами толерантності права на етично-автономне творення власного життя, а в сенсі морально-правової рівності – на справедливий розподіл соціальних ресурсів на засадах спільних основних структур соціально-політичного життя. То ж громадянам для повноцінного життя в сучасному розмаїтому суспільстві варто дотримуватися спільних моральних норм, а не лише «правил гри» у своїх етичних спільнотах. Для такого розуміння толерантності стає важливим осмислення рівності в її двох основних вимірах – рівності формальної та якісної. До того ж толерантність, визнання та рівність неможливо розглядати без поняття справедливості, адже толерантність інтерпретується як чеснота справедливості, особливо на цьому наголошують О.Гьофе та Р.Форст: «Нормативні засади справедливого суспільного буття, тобто чесної участі всіх громадян в основних суспільних структурах, є (в означеному контексті) одночасно нормативними засадами взаємної толерантності, а нетолерантна поведінка є глибоко несправедливою» [2, 131]. Адже справедливість порушується свавільним та однобічним нехтуванням правами та шансами різноманітних етичних та культурних спільнот.

Спираючись на розуміння справедливості як соціальної моралі взаємного боргу, О.Гьофе наполягає на необхідності (для успішного функціонування сучасного плюралістичного демократичного суспільства), чуття справедливості та толерантності, проте властивих не простим підданам, а вільним та рівним громадянам: «Сучасним суспільствам притаманні співіснування та взаємна протидія різних підходів. Визнання їх рівноправними вимагає специфічного чуття справедливості – толерантності» [4, 184]. Заснована, як наголошувалося вище, на чутті власної гідності, толерантність в демократичному суспільстві має певну межу – порушення вкоріненої в правах людини свободи та гідності. Саме через це «плюралістичним суспільствам потрібні не просто толерантність та здатність до компромісів, але й здатність, в ім'я справедливості, приборкувати владу і вплив одних груп і зміцнювати – інших» [4, 189]. Проблема громадянських чеснот (до яких належить і справедливість, і толерантність як чеснота справедливості) не випадково розглядається Гьофе в розділі «Від підданого до громадянина», адже спирається на тлумачення чесноти як другої природи людини, властивої лише їй добровільної відмови від здійснення власних бажань та здатності до справедливих, добрих вчинків.

Але запитання про те, за яких умов вимога однакового, толерантного поводження з людьми чи надання їм за рівних умов рівних благ стає вимогою справедливості, залишається. В пошуках відповіді на нього мова йде не лише про значущість таких внутрішніх санкцій проти несправедливості, як обурення, провина та моральний сором, але про обов'язок зважати на інших людей, бути спроможним до неупередженого та справедливого захисту їх потреб та інтересів. В цьому річищі й розвивається теорія «універсальної та рівної поваги до всіх» Е.Тугендгата: тільки на засадах існування в усіх громадян спільних моральних уявлень, чуття справедливості, можлива розбудова справедливого суспільства на інституційному рівні. В протилежному ж випадку навіть зовнішній острах перед покаранням, так звані зовнішні санкції не стануть на заваді несправедливих дій. Моральне ж, людяне ставлення до чужих вимагає особливих, виплеканих чеснот, передусім – чуття толерантності та поваги до людської гідності.

В цьому сенсі Е.Тугендгат та його учні і послідовники, особливо Ш.Гозепат та Р.Форст, виходять з того, на чому наголошує і О.Гьофе, – саме справедливості належить чільне місце серед інших моральних та соціальних цінностей, адже саме її люди заборгували один одному, і вона – не пересічна моральна цінність, яка існує поруч з іншими цінностями, такими як свобода, спільнота чи моральні взаємини, а той масштаб, яким вимірюються останні. І саме тоді, коли людині бракує чуття власної гідності, ідентифікація її зі своїм колективом слугує людині компенсацією цього чуття, призводить до неузгодженості симпатій та моральних вимог. А в роздумах про сутність справедливості виникає запитання – «що є в моралі такого, що з необхідністю веде до поняття справедливості?»[5,6]. На думку Е.Тугендгата йдеться не про рівний матеріальний розподіл, а про те, що всі мають рівні моральні права, а кожен член моральної спільноти має як права, так і обов'язки щодо інших її членів. До того ж, кожній моралі властиве поняття, розуміння справедливості і не лише відносне, але й абсолютне. З іншого боку, мораль – це вільна нормативна система, член моральної спільноти вільно визнає цю систему взаємних санкцій, коли є впевненим, що й інші роблять те саме. То ж справжня справедливість ґрунтується на взаємозв'язку прав та обов'язків, повазі до них, що є істотнішим за конвенційне чи примусове визнання суспільних норм та цінностей.

Більше того, саме у вчинках найвиразніше проявляються засвоєні норми чи моральні принципи, яким людина добровільно підпорядковується. Коли ж ми говоримо про мотиви не лише індивідуальних, але й колективних вчинків, то саме на порушення цих норм ми реагуємо обуренням чи чуттям провини. Е.Тугендгат, як Ч.Тейлор, наголошує на принципово інтерсуб'єктивному характері морального чуття: «Моральні чуття – обурення, гнів, чуття провини – втрачають свій сенс, коли немає впевненості в тому, що й інші люди (члени моральної спільноти) поділяють їх» [5, 16]. А ідея справедливості примушує нас запитувати про значення для неї рівності, адже розподіл мусить бути рівним, якщо не існує підстав для іншого підходу. Саме пошуки засад справедливого рівного розподілу своєю чергою актуалізує запитання про

особливу роль рівності та її межі і царині справедливості, яка для Тугендгата в даному випадку є синонімом моралі, як моралі універсальної та рівної поваги до всіх. Лише взаємна повага може стати на перешкоді не лише агресивної, але й байдужої, егоїстичної людської поведінки та породити не лише солідарність та співробітництво, але й справедливість. До того ж повага та засноване на ній чуття справедливості та толерантності мають не лише дескриптивний, але й нормативний сенс, бо виходять за межі емпіричних міжособових взаємин і набувають універсального виміру.

Та чи достатньо, як вважав вже І.Кант, «подумки ставити себе на місце іншого», а для успішного функціонування складного сучасного суспільства плекати такі чесноти як справедливість, толерантність? Вже Дж.Ролз постійно наголошує на відсутності в нього ілюзій щодо сучасних громадян: це далеко не наївні моралісти, що вірять в можливість утворення якоїсь (відомої лише небагатьом філософам) «етичної спільноти». Кожен з них прагне здійснення своїх власних інтересів та намірів, що часто супроводжується конфліктами, які потребують справедливого подолання, а проблема визнання актуалізується сьогодні глибинною соціальною кризою та розмаїтими соціокультурними суперечностями. Щодо органічного зв'язку визнання, чуття справедливості та толерантності, відомий німецький філософ А.Гонет всебічно розробляє алгоритми цього зв'язку на засадах ідеї про те, що справедливість соціальних взаємин органічно зумовлена не стільки способом розподілу матеріальних благ, скільки процесами суспільного та індивідуального визнання. Гонет також зауважує, що морально автономним можна вважати не того, хто в своїй комунікації орієнтується на універсалістські принципи, а того, хто вміє відповідально застосовувати ці принципи до конкретних обставин. Лише відмова від власної необмеженої свободи може стати засадою визнання природності такої відмови за іншими людьми за певних конкретно-історичних контекстів. Саме тут вкорінена ідея відмови від зневаги та насильства, котре, як деструктивне (поєднане з болем та владою) втручання в життя людини, руйнує її ідентичність та довіру до себе та світу.

Особливістю філософського дискурсу справедливості А.Гонета (особливо в контексті проблеми толерантності) є визначення визнання в якості фундаментального чинника людського буття, інтерпретація останнього в горизонті взаємних очікувань визнання людьми один одного як моральних та суспільно-значущих особистостей, а також незворотних, несправедливих наслідків порушення, ушкодження цього механізму. Вже на початку своїх роздумів про індивідуально та соціально-онтологічний сенс інтерсуб'єктивного визнання Гонет акцентує увагу на органічному зв'язку зневаги та несправедливості, а також на тому, що «звернення до типології форм визнання одночасно обіймає тезу, що саме форми зневаги уможливають розуміння того, які способи інтерсуб'єктивної за своїм витокom самооцінки особистості вони ушкоджують чи зовсім руйнують» [6, 150]. На його думку, люди вважають несправедливим той суспільний лад, за якого зневажаються ті їхні права, які вони вважають невід'ємними.

Основні принципи «справедливості визнання» можна сформулювати наступним чином: не лише наша самосвідомість, але й наше чуття справедливості залежить від нашого визнання, а ідея справедливості – не просто деонтологічний принцип, а атрибутивна умова нормального, заснованого на довірі неспотвореного суспільного буття. Несправедливість – це те, що породжує не лише емоційний дискомфорт, але й призводить до численних, як міжособових, так і міжцивілізаційних конфліктів, в яких часто зливаються в одне бурхливе річище факти розмаїтого невизнання та несправедливості. І зникають вони лише з відновленням справедливості. На способи визнання як алгоритми вільної та справедливої поведінки і звертає увагу німецький філософ, завершуючи свою «Боротьбу за визнання» [6, 274-287], які допомагають не лише подолати самотність, але й скористатися із позитивного потенціалу права та солідарності, як своєрідних способів синтезу незалежності та вкоріненості, права і блага, або ж кантівської ідеї автономії з гегелівською ідеєю солідарності.

А виокремлені ним і в «Боротьбі за визнання», і в подальших роботах основні способи зневаги людини та її гідності не лише відповідають

руйнуванню основних форм визнання, вони поступово набувають статусу основних форм соціальної несправедливості та нетолерантності з притаманними їм деструктивним наслідками. Йдеться передусім про екстремальну форму соціальної несправедливості, про насильство, як загрозу простому виживанню людини, що втілюється в посяганні на її життя та на можливість вільно розпоряджатися своїм тілом. Ця перша з проаналізованих Гонетом форм зневаги як примусове позбавлення людини права бути вільною тілесною істотою має негативним наслідком руйнування довіри як до себе, так і до світу. Несправедливість у вигляді зневаги людини як носія засадничих прав (аж до їх позбавлення) та ігнорування її приналежності до спільноти, яка витлумачується як спільнота другого гатунку, також має глибинний негативний онтологічний сенс. Деструктивною та болісною стає для сучасної людини й індивідуальна несправедливість, що оприявнюється у неможливості здобути визнання на рівні її конкретних здобутків та індивідуальних властивостей та супроводжується втратою людиною особистої гідності та неможливістю мати адекватну її самосвідомості самооцінку. Головне ж на чому наголошує А.Гонет – це те, що усвідомлення несправедливості означених форм зневаги має в собі як моральний так і соціальний сенси. То ж не стільки матеріальна, скільки моральна та соціокультурна напруга соціальних конфліктів стає засадою колективної боротьби за справедливість.

В одній зі своїх останніх робіт «Право свободи. Засади демократичної моралі» він наголошує на принциповій необхідності говорити передусім про пошуки нових, життєздатних тлумачень принципів соціальної справедливості. Згідно з Ролзом, означені принципи мусять передусім регулювати взаємини суб'єктів, які мають власні інтереси, спрямовані на здійснення індивідуальних життєвих планів. Таким чином, сутністю соціальної справедливості за Ролзом зводиться до розуміння її як забезпеченого суспільством права на рівну суб'єктивну свободу. І це бачення має лише одне обмеження: коли здійснення життєвих планів одних членів суспільства погіршує матеріальне становище інших. То ж для подолання чисто нормативних (репрезентованих передусім теорією Дж.Ролза) інтерпретацій справедливості Гонет пропонує їх реалістичну

реконструкцію: адже наші уявлення про справедливість повинні виводитися не апіорним шляхом, а реконструюватися як умови можливості відтворення справедливого соціального буття. Адже моральні норми та цінності (серед них і справедливість, і толерантність) виводяться не лише з гіпотетичної угоди, але і з життєвого світу людей, їх реального буття [7, 18]. І якщо сутністю соціальної справедливості є рівна можливість індивідуальної свободи, то сутністю толерантності є визнання цієї можливості. Іншими словами: «суспільні дієвці мусять дивитися на свої життєві шанси не стільки крізь призму прагматично доступного, корисного їм простору свободи, скільки з огляду на якість необхідних для цього суспільних взаємин і, відповідно, – їх уявлення про соціальну справедливість переміститься від проблеми вільного розподілу благ в царину заснованих на обов'язку взаємин» [8, с.214]. Гонет і надалі прагне реабілітувати основні установки соціальної філософії Франкфуртської школи з метою пошуків адекватних шляхів подолання численних проявів соціальної несправедливості та нетолерантності. І відбуватися це має на засадах досягнення внутрішнього потенціалу самого феномену визнання, як принципово важливої для нашого вітчизняного простору можливості узгодження формально-легітимних інституційних його структур з справжнім визнанням їх нами, громадянами цього суспільства, в якості справедливих. Насамкінець, зауважимо, що варто набути ідеї та практики справедливості, пов'язаної з ідеєю толерантності як чесноти справедливості, адже домінування гетерогенності, особливості супроводжується неможливістю справедливого залагодження конфліктів. А відповідь на запитання про сумірність справедливості та особливості буття може віднайти в розумінні толерантності як чесноти і норми, що легітимується свободою і справедливістю, та соціокультурної практики «нерівної рівності».

Література

1. *Гьофе О.* Индивід та почуття солідарності (тези з соціальної етики XXI століття) // Гьофе О. Вибрані статті. – Київ, 1998. – 104 с.
2. *Forst R.* Toleranz, Gerechtigkeit und Vernunft // Toleranz. Philosophische Grundlagen und gesellschaftliche Praxis einer umstrittenen Tugend. – Frankfurt/ Neu York, 2000. – S. 119-143.

3. *Rawls J.* Gerechtigkeit als Fairness. Ein Neuentwurf. – Frankfurt am Main, 2006. – 316 S.
4. *Гьофе О.* Демократія в епоху глобалізації. – Київ, 2007. – 436 с.
5. *Tugendhat E.* Gleichheit und Universalitaet in der Moral // *Moralbegruendung und Gerechtigkeit.* – Muenster, 1997. – S. 5 – 25.
6. *Honneth A.* Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte. – Frankfurt am Main, 1994. . – 316 S.
7. *Honneth A.* Das Recht der Freiheit. Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit. – Frankfurt am Main, 2013. – 628 S.
8. *Honneth A.* Gerechtigkeit und kommunikative Freiheit // *Subjektivitaet und Gerechtigkeit.* – Padeborn, 2004. – S. 213-227.

Толерантность как добродетель справедливости.

Ситниченко Л.А.

В статье исследуется понятие толерантности в контексте проблемы справедливости и спора либерализма и коммунитаризма. Последовательно определяется место понимания толерантности в современной социальной и политической философии. Для этого автор анализирует связь и отличие использования понятия толерантности в теории справедливости О.Хеффе, А.Хонета, Дж.Ролза, Э.Тугендгата и Р.Форста. .

Ключевые слова: толерантность, либерализм, коммунитаризм, социальная справедливость, конфликт, человеческое достоинство, равенство

Tolerance as the Virtue of Justice.

Sytnichenko L.A.

The article aimed at the analysis of a concept of tolerance in the context of both theory of justice and liberalism versus communitarism debates. The author considers a role and meaning of the tolerance concept in contemporary social and political philosophy through clarification of common and different ways the tolerance concept in key theories of justice by, Otfried Hoeffe, Axel Honneth, John Rawls, Ernst Tugendhat and Reiner Forst.

Key words are: tolerance, liberalism, communitarism, sozial justice, conflict, human dignity, equality.